

УДК 94(477):355.4 «1621»

**ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ЗАПОРОЖЦІВ
ЧАСІВ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 Р.
ТА ЙОГО АНАЛОГИ В «МИСТЕЦТВІ ВІЙНИ» СУНЬ-ДЗИ:
УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ І САМОБУТНІСТЬ**

Задунайський Вадим

У статті проведено порівняння основних принципів військового мистецтва запорожців (виявлені в роботах П. Саса, присвячених дослідженню польсько-турецької війни 1621 р.) та китайських аналогів стародавніх часів (наведені у трактаті «Мистецтво війни» Сунь-Дзи). Головну увагу спрямовано на базисні принципи військової стратегії та тактики з метою вияву як принципової подібності, так і самобутності військового мистецтва впродовж віків. Ключову роль у цьому дослідженні відіграв порівняльний метод. Серед 25 козацьких принципів ведення війни повну й часткову подібність з китайськими аналогами мають 17, а 8 засвідчують самобутність козацького військового мистецтва. Результати дослідження мають оригінальний характер і можуть посприяти розумінню як універсальності, так і унікальності розвитку військового мистецтва у різних епохах і на різних континентах. Все це має стимулювати дослідження у суміжних напрямках військової історії.

Ключові слова: Запорозька Січ, козаки, військове мистецтво, стратегія, тактика, Давній Китай, Сунь-Дзи.

У військовому мистецтві різних народів світу виявлялись як подібні, так і відмінні підходи й принципи здобуття перемоги під час бойових зіткнень. Саме базисні принципи підготовки й ведення війни та специфічні підходи й засоби проведення бойових операцій і стали основою для виникнення військової стратегії [1; 2; 3, 4261]. Це поняття традиційно використовується у військовому середовищі в його найширшому розумінні. Поряд із цим, значного поширення набуло й поняття стратегема, яке здебільшого стосується воєнної хитрості та винахідливості під час конкретного бойового зіткнення [1; 2]. Вочевидь, стратегія і стратегема становлять основу військового мистецтва, але під час військових дій важливу роль відіграють й інші аспекти військової справи, які у своєму гармонійному поєднанні забезпечують відповідний рівень розвитку цього мистецтва.

Треба зазначити, що впродовж тисячоліть зазнали змін озброєння, методи і зміст бойової діяльності та профільної підготовки воїнів. За таких обставин

змінювалась тактика, трансформувались принципи проведення й керування конкретними бойовими операціями та засади планування й реалізації військово-стратегічних намірів. Додатковий вплив на формування відмінностей військового мистецтва мали особливості соціально-економічного розвитку, географічного розташування, самобутні національні військові традиції тощо. Інакше кажучи, військове мистецтво постійно зазнавало закономірних змін.

Поряд із цим, тривалий час у різних збройних формуваннях лишались подібними як певні засади й принципи військової стратегії, так і набір конкретних стратегем. При цьому, вони мали місце у військових утвореннях, що були досить віддалені одне від одного як у хронологічному, так і географічному вимірах, а часто ще й різнилися базисними засадами свого функціонування у відповідному соціумі. Такі факти засвідчують універсальність певних підвалин військового мистецтва, що є доволі цікавим виявом військової історії людства.

Саме тому видається доволі цікавим віднайти схожі прояви військового мистецтва (як у широкому, так і вузькому вимірах цього поняття) Запорозького козацтва за часів його військового піднесення (мається на увазі початок 20-х рр. XVII ст.) та китайських армій давніх часів.

Треба наголосити, що в історіографії відповідна проблема досі не отримала належної уваги. Так, мають місце окремі огляди історії Українського Війська та українських козацьких формувань, в яких аналізується й військове мистецтво запорозьких козаків зазначеного періоду [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Поряд із цим, частина вітчизняних науковців висвітлювала військові дії запорозьких козаків під проводом П. Конашевича-Сагайдачного під час Хотинської війни 1621 р. та аналізувала військово-організаційні здібності цього видатного козацького стратега [10; 11; 12]. Окремо відзначимо потужний доробок П. М. Саса, в якому детально проаналізовано обставини та зміст знаменної Хотинської війни [13; 14; 15; 16; 17; 18]. До речі, згаданий науковець виявив і важливі складові тогочасного козацького військового мистецтва (їх перелік буде вказано окремо).

Серед зарубіжних дослідників варто виділити праці польських науковців, в яких значну увагу присвячено огляду спільних військових походів козацьких і польсько-литовських військ, у тому числі й під час Хотинської війни 1621 р. [19; 20; 21; 22]. Зустрічаються й огляди устрою та військової діяльності Війська Запорозького відповідного періоду [23]. Варто згадати й праці російських і литовських науковців, в яких розглянуто як події згаданої війни, так і дії її провідників [24; 25].

Отже, в історіографії досі відсутні дослідження, в яких було б виявлено та проаналізовано схожі й відмінні прояви військового мистецтва Запорозь-

кого козацтва та китайських армій давніх часів, що й обумовило актуальність звернення до зазначеної проблеми у представленій статті й визначило її мету.

Враховуючи специфіку проблеми цього дослідження як джерела, що містить перелік рекомендацій щодо застосування основних складових військового мистецтва давнього Китаю, взято трактат «Мистецтво Війни» легендарного китайського полководця Сунь-Дзи [26]. Поряд із цим, вияв головних принципів і методів ведення війни Військом Запорозьким буде здійснено на основі як вже визначених у підсумковій монографії авторитетного вітчизняного дослідника П. М. Саса «Хотинська війна 1621 року» аналогів, так і аналізу прикладів ведення війни козаками, почерпнутих у тій же праці [18].

З огляду на те, що у праці Сунь-Дзи чітко визначено та вдало описано основні рекомендації з військового мистецтва китайських військ давньої доби, варто спочатку приділити увагу вияву козацьких аналогів. Підкреслимо, що тут йдеться про відповідні дії Війська Запорозького під проводом найуспішнішого стратега козацької доби Петра Конашевича-Сагайдачного впродовж Хотинської війни 1621 р. До речі, у цій війні на суходолі та на морі взяло участь найбільше військ за всю історію козацько-польсько-литовського протистояння з Туреччиною (Річ Посполита виставила до 96 тис. осіб, у тому числі до 53,6 тис. козаків; Турецька імперія мала до 200 тис. осіб), а битва під Хотином стала наймасовішою серед тогочасних аналогів в Європі (в ній взяло участь до 250 тис. осіб) [18, 229, 485–486].

Відразу наголосимо на базисних прикметах Війська Запорозького: гнучкості, дієвості та природності. Під гнучкістю розуміється здатність пристосуватися до мінливих обставин будь-якого бойового зіткнення. Дієвість – постійне утримання ініціативи в бою, що виявляється у відповідних діях. Щодо природності, то під нею варто розуміти самодостатність бойової діяльності Війська Запорозького, всупереч кон'юктурі та іншим чинникам. Все це стало передумовою успішності військових дій козацьких формувань завдяки здатності як застосовувати універсальні елементи військового мистецтва, так і створювати самобутні принципи й методи ведення війни.

Далі пропонується перелік основних елементів військового мистецтва, зокрема, й стратегій і стратегем Війська Запорозького, задіяних ним під час Хотинської війни 1621 р.:

1. Передбачливе запевнення стратегічного резерву.
2. Швидка й максимальна мобілізація.
3. Використання вразливості зверхника для покращення свого положення.
4. Стратегічна широта діяльності на суходолі та на морі.
5. Ведення війни на ворожій території.

6. Захоплення та руйнування ресурсів противника.
7. Деморалізація частини ворожих військ напередодні основного зіткнення.
8. Випередження противника у прибутті до місця збору.
9. Прагнення до рішучих і швидких дій.
10. Співпраця з союзниками.
11. Застосування практики військових нарад.
12. Вибір зручного місця для таборування.
13. Швидка побудова функціонального табору з возів.
14. Постійне вдосконалення фортифікаційних споруд.
15. Приховування реального стану війська.
16. Здійснення різнорівневої розвідки.
17. Несподівані контратаки у найслабші місця ворога.
18. Навальність і рішучість у бою.
19. Організація «нічної війни».
20. Комбінування «нічної війни» та форсування річки.
21. Використання річки як комунікації (для проникнення у запілля ворога й отримання продовольства й резервів).
22. Дезорганізація комунікацій противника.
23. Дотримання бойової дисципліни.
24. Протидія пошестям.
25. Підкреслення спільного несення військових тягот керманичем, старшиною та козацьким загалом.

Варто підкреслити, що наведені формулювання запропоновані автором статті з урахуванням потреб логічного та лаконічного визначення сутності відповідних складових військового мистецтва та супутніх аспектів боєздатності козацьких формувань. Наголосимо, що П. М. Сас у підсумковій частині своєї монографії подає загальний огляд військового мистецтва запорожців, в якому присутні формулювання, подібні до 14 аналогів з наведеного вище переліку (1; 2; 3; 4; 5; 6; 9; 10; 14; 16; 17; 19; 22; 23) [18, 484–491]. Поряд із цим, у самому тексті монографії міститься важлива інформація про низку військових умінь козаків, які відповідають 8 аналогам з наведеного вище переліку (7; 11; 12; 13; 18; 20; 21; 24) [18, 195, 293, 307, 320, 340, 374, 386–391].

До речі, ще 3 стратегії чи стратегіями було застосовано козаками по факту їхньої бойової діяльності впродовж згаданої війни. Маю на увазі № 8 «Випередження противника у прибутті до місця збору» (під час просування до Хотина козацьке угруповання змогло випередити основні турецькі війська й вчасно зайняти відповідну позицію на полі бою), № 15 «Приховування реального стану козацького війська» (козаки вводили противника в оману відносно

реального стану війська, що призводило до здійснення ним помилкових атак сильних позицій зі значними втратами для себе) та № 25 «Підкреслення спільного несення військових тягот керманичем, старшиною та козацьким загалом» (під час бойових дій П. Конашевич-Сагайдачний і козацька старшина за козацьким звичаєм знаходилися серед козаків, засвідчивши спільність несення бойових тягот усіма членами козацького військового товариства).

Наведена інформація, окрім уявлення про зміст козацького військового мистецтва, досить чітко підтверджує логічність і глибинну сутність базисних прикмет Війська Запорозького, що були охарактеризовані як гнучкість–дієвість–природність. Саме ці прикмети дозволили не лише створити чи запозичити відповідні принципи й методи воєнного мистецтва, але й вдало їх використувати.

Отже, Військо Запорозьке під проводом талановитого гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, завдяки своїй «гнучкості–дієвості–природності», виявило високу боєздатність та мистецтво застосування військових стратегій і стратегем, що й обумовило його вирішальну роль у здобутті об'єднаними військами Речі Посполитої стратегічної перемоги над військами Турецької імперії під час Хотинської війни 1621 р. Яскравим свідченням цього є не тільки козацькі перемоги над ворогом на суходолі й морі, але й різке співвідношення бойових втрат за їхнім підсумком (втрати козаків сягали 3,6 тис. осіб, а втрати турецьких військ та їхніх сателітів – 17,4 тис. осіб) [18, 489]. Саме тому Туреччина, попри значну перевагу в силах, не змогла реалізувати свою мету – розгромити війська Речі Посполитої і взяти під контроль значну частину її земель (нав'язавши вигідні умови мирної угоди за підсумком війни).

Завершивши огляд козацьких принципів і методів ведення війни, доречно перейти до їхнього порівняння з китайськими аналогами. Наголосимо, що перелік базисних принципів військового мистецтва давнього Китаю взято з трактату «Мистецтво Війни» Сунь-Дзи [26, 16–55]. Для зручності сприйняття відповідної інформації одразу після козацьких аналогів будуть наведені китайські принципи-рекомендації щодо ведення війни із коротким визначенням суті цього повчання, номеру і назви розділу зі згаданого трактату (у разі часткової подібності буде великими літерами зазначено «ЧАСТКОВО»). У випадку відсутності китайських аналогів козацькі принципи та методи ведення війни будуть виділені жирним шрифтом. Далі й пропонується відповідний перелік:

- 1) передбачливе запевнення стратегічного резерву;
- 2) швидка й максимальна мобілізація // Генерал дістає наказ від правителя, а тоді мобілізує військо для війни і стає табором проти ворога (VII. Воєнні змагання);

3) використання вразливості зверхника для покращення свого положення // «ЧАСТКОВО» Ти повинен залякати своїх сусідів, аби змусити служити тобі (VIII. Мінливості і пристосування);

4) стратегічна широта діяльності на суходолі та на морі;

5) ведення війни на ворожій території // Тому в домашньому місці не бийся (XI. Дев'ять видів місцевості для бою);

6) захоплення та руйнування ресурсів противника // Командир зробить усе, аби прогудувати свою армію з чужої землі. Одна міра чужого харчу дорівнює двадцятьом своїм (II. Провадження бою). В глибині ворожої території грабуй і руйнуй його запаси. Захопи врожай з його полів (XI. Дев'ять видів місцевості для бою);

7) деморалізація частини ворожих військ напередодні основного зіткнення // «ЧАСТКОВО» Вони вміли організувати все так, щоб ... старшина і прості вояки неспроможні були одне одного рятувати. Тоді в протиборчому війську наказів не виконуватимуть, і там пануватиме роз'єднаність (XI. Дев'ять видів місцевості для бою);

8) випередження противника у прибутті до місця збору // Загалом, той хто першим стане на полі бою, щоб чекати на ворога, – відпочине; той, хто прийде з поспіхом пізніше, – втомиться (VI. Слабкі і сильні сторони);

9) прагнення до рішучих і швидких дій // Розпочинаючи бій, шукай швидкої перемоги (II. Провадження бою), швидкість – найважливіша річ у використанні армії (XI. Дев'ять видів місцевості для бою);

10) співпраця з союзниками;

11) застосування практики військових нарад;

12) вибір зручного місця для таборування // Стають табором у місцях, багатих на провіант, з достатніми запасами води (IX. Просування армії);

13) швидка побудова функціонального табору з возів;

14) постійне вдосконалення фортифікаційних споруд;

15) приховування реального стану війська // Прикидайся слабким, коли тебе сповнюють сили (V. Сила);

16) здійснення різнорівневої розвідки // Той, хто знає ворога і себе, ніколи не програє (III. Планування атаки); магія і витонченість шпигунства (XIII. Використання шпигунів);

17) несподівані контратаки у найслабші місця ворога // Бити в «пустоту». Звитязні війська ухиляються від сили й нападають на слабкість (VI. Слабкі і сильні сторони);

18) навальність і рішучість у бою // Розпочинаючи бій, шукай швидкої перемоги (II. Провадження бою);

19) організація «нічної війни» // «ЧАСТКОВО» У нічних боях використувуй більше смолоскипів і барабанів (VII. Воєнні змагання). Звитяжні війська ухилиються від сили й нападають на слабкість (VI. Слабкі і сильні сторони);

20) комбінування «нічної війни» та форсування річки;

21) використання річки як комунікації (для проникнення у запілля ворога й отримання продовольства і резервів);

22) дезорганізація комунікацій противника // Оповити полум'ям систему постачання (XII. Вогняний напад);

23) дотримання бойової дисципліни // Об'єднуй військо дисципліною (IX. Просування армії);

24) протидія пошестям // Тому мовлено, що військо, яке не піддається хворобам, обов'язково виграє (IX. Просування армії);

25) підкреслення спільного несення військових тягот керманичем, старшиною та козацьким загалом // Старшини й підлеглі об'єднані однією метою (III. Планування атаки).

Проведене порівняння засвідчує, що серед 25 козацьких методів і принципів ведення війни (включно з відповідними стратегіями і стратегемами), задіяних під час Хотинської війни 1621 р., повну суголосність з китайськими аналогами мають 14. У них йдеться про загальні аспекти військової діяльності:

– базисні підвалини існування армії в умовах війни (дотримання дисципліни і гігієни; спільність долі рядового і командного складу);

– просування та таборування (випередження противника у прибутті на місце битви; вибір зручного місця для облаштування табору);

– здійснення розвідки (стратегічної й безпосередньо в ході бойових дій);

– забезпечення (використання) співпраці з боку сусідів / союзників;

– пріоритет рішучості, навальності й швидкості у веденні бойових дій.

Належної уваги заслуговує націленість на ведення бойових дій на ворожій території та за рахунок захоплення ворожих ресурсів (збереження своєї території від тягот війни та ускладнення становища противника), що співпадає з потребою деморалізувати частину ворожих військ ще напередодні основної битви.

Важливим блоком виступає й низка методів та прийомів ведення бойових дій, побудованих на певних військових хитростях – стратегемах (введення ворога в оману щодо реального стану своїх військ; атака найслабших місць противника; проведення нічних боїв тощо).

Окремо зверну увагу на те, що часткову подібність віднайдено лише у 3 випадках: № 3 стосувався тиску козаків на зверхників, а не страхання й підкорення сусідів; у № 7 йшлося про цілеспрямовані дії козаків (на морі й на

суходолі) щодо деморалізації ворога напередодні основного зіткнення, а в китайському аналозі – лише про супутній наслідок розділення ворожого формування на частини; № 19 стосувався самодостатньої козацької стратегією «нічної війни», а не другорядної китайської форми бою, яка, на відміну від козацького аналогу, мала здійснюватися за допомогою смолоскипів і барабанів.

Поряд із цим маємо 8 козацьких методів і прийомів військового мистецтва, яким не було знайдено китайських аналогів. Для зручності їх поділено на 3 групи:

А) загально-стратегічна (запевнення стратегічного резерву; одночасна діяльність на суходолі й морі);

Б) військово-оперативна (співпраця з союзниками під час всієї військової кампанії; проведення командних нарад);

В) тактично-прикладна (блискавичне спорудження табору з возів та його постійне вдосконалення впродовж тривалих боїв; поєднання «нічної війни» з форсуванням річки; використання річки в якості головної комунікації у ворожому оточенні).

Хочу підкреслити, що значний вплив на формування зазначених відмінностей мали не тільки наслідки науково-технічного прогресу (виготовлення й поширення якісної вогнепальної зброї, розробка й постійне вдосконалення фортифікаційних земляних споруд тощо), але й нові реалії функціонування козацьких військових формувань та специфічні природно-географічні риси театру бойових дій.

Підбиваючи підсумки, варто наголосити, що було виявлено наявність подібних елементів військового мистецтва у загальних пріоритетах функціонування збройних формувань під час війни, стратегічному намаганні вести війну на ворожій території та у застосуванні військових хитростей тактичного рівня під час конкретних зіткнень. Поряд із цим, мали місце й відмінності у тих самих царинах, обумовлені як іншим театром бойових дій, так і новими параметрами військово-технічного обладнання сторін та підвалинами існування збройного формування.

Такі реалії засвідчили універсальність основних засад військового мистецтва у збройних формуваннях різних народів попри територіальну й хронологічну віддаленість та якісно відмінні підвалини існування відповідних цивілізацій. Поряд із цим, виявлено й закономірні відмінності, які хоча й поступаються за чисельністю, але є досить показовим виявом розвитку військового мистецтва, ще й засвідчують певну унікальність окремих принципів і методів ведення війни відповідних військових утворень. Багато в чому вони стали наслідком відмінностей епохи, національно-культурної специфіки, природно-

географічних особливостей регіону тощо. Інакше кажучи, українські козаки й китайські воїни сповідували багато спільних принципів воєнного мистецтва, але й мали свої специфічні військові навички та підходи. Все це засвідчує гармонію спільності й розмаїття світу, який є як єдиним, так і водночас багатим і вимірним і в чомусь неповторним.

Наприкінці статті наголосимо, що є всі підстави не лише захоплюватись військовими досягненнями близьких і віддалених народів, але й з належною повагою ставитися до надбань свого народу. Саме такого ставлення заслуговують військові досягнення Запорозького козацтва під проводом славетного Петра Конашевича-Сагайдачного. Поряд із цим, видається слушним деякі козацькі військові стратегії після належної трансформації застосувати в сучасному житті (у тому числі й у бізнесі та політиці).

У представленій статті розглянуто лише один із цікавих аспектів універсальності й самобутності військового мистецтва українських козацьких формувань початку XVII ст. у порівнянні з китайськими аналогами часів Сунь-Дзи. Цей приклад має посприяти активізації подібних досліджень в історіографії.

Abstract

The article discusses the basic principles of military art Cossacks (discovered in P. Sasa monographs devoted to the study of the Polish-Turkish war of 1621) and Chinese analogs of the ancient times (presented in the book Sun-Tzy "The Art of War"). The main attention is directed to the basic principles of military strategy and tactics, to expression as a fundamental similarities and differences martial arts for centuries. The key role played in this research comparative method. Among the 25 Cossack principles and methods of warfare full and partial resemblance to the Chinese analogs have 17. 8 Cossack methods are excellent and demonstrate the uniqueness of the Cossack military art. Results of the research have original character and can contribute to the understanding of how versatility and uniqueness of military art at different times and on different continents. All this should stimulate research in related areas of military history.

Keywords: Zaporizhian Sich, Cossacks, art of war, strategy, tactics, Ancient China, Sun-Tzy.

Аннотация

В статье проведено сравнение основных принципов военного искусства запорожцев (выявлены в работах П. Саса, посвященных исследованию польско-

турецкой войны 1621 г.) и китайских аналогов древних времен (почерпнуты в трактате «Искусство войны» Сунь-Дзи). Главное внимание направлено на базисные принципы военной стратегии и тактики с целью выявления как принципиального сходства, так и самобытности военного искусства на протяжении веков. Ключевую роль в этом исследовании сыграл сравнительный метод. Среди 25 казачьих принципов и методов ведения войны полное и частичное сходство с китайскими аналогами имеют 17, а 8 свидетельствуют о самобытности казацкого военного искусства. Результаты исследования имеют оригинальный характер и могут помочь понять как универсальность, так и уникальность развития военного искусства в разных эпохах и на разных континентах. Все это должно стимулировать исследования в смежных направлениях военной истории.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, казаки, военное искусство, стратегия, тактика, Древней Китай, Сунь-Дзи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фронтин С.-Ю. Военные хитрости (Стратегемы) / С.-Ю. Фронтин. – Санкт-Петербург: Алтея, 1996. – URL: <http://militera.lib.ru/science/frontinus/index.html> (дата звернення: 11.02.2017)
2. Клаузевиц К. О войне / К. Клаузевиц. – М.: Госвоениздат, 1934. – URL: <http://militera.lib.ru/science/clausewitz/index.html> (дата звернення: 11.02.2017)
3. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Дельбрюк. – СПб: Наука, 2001. – 4 396 с. – URL: http://militera.lib.ru/science/0/pdf/delbruck_h01.pdf (дата звернення: 11.02.2017)
4. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.
5. Крип'якевич І. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін. – Львів: Світ, 1992. – 713 с.
6. Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. – К.: Фото-відеосервіс, 1992. – 60 с.
7. Черкас Б. В. Козацьке військо до середини XVII ст. / Б. В. Черкас // Історія Українського Козацтва. Нариси: у 2-х Т.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. I. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 472–485.
8. Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Т. Чухліб. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2010. – 446 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3-х Т. / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1991.

10. Гуржій О. І. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К.: Інститут історії України НАН України, Український інститут воєнної історії, 2002. – 83 с.
11. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К.: Вид-во «Україна», 2004. – 189 с.
12. Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 року / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2013. – 119 с.
13. Сас П. Хотинська війна – битва за Центральну Європу / П. Сас, Г. Кіркене, А. Бумблаускас. – К.: Балтія-Друк, 2011. – 216 с.
14. Сас П. М. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний / П. М. Сас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 350 с.
15. Сас П. М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. / П. М. Сас // Укр. іст. журн. – 2010. – № 2. – С. 17–37.
16. Сас П. М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. / П. М. Сас // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 16–35.
17. Сас П. М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. / П. М. Сас // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 4–33.
18. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року / П. М. Сас. – Біла Церка: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – 526 с.
19. Nagielski M. Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku / M. Nagielski // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – 143. – Z. 2 (2016). – S. 277–285.
20. Chojnecki S. Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego / S. Chojnecki, T. Krząstek. – Warszawa: Vipart, 2001. – 242 s.
21. Podhorodecki L. Chocim 1621 / L. Podhorodecki. – Warszawa: Bellona, 2008. – 177 s.
22. Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621) / J. Tretiak. – Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1921. – 214 s.
23. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku / M. Franz. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 255 s.
24. Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.) / М. А. Алекберли. – Черновцы: Черновицкий государственный университет, 1957. – 130 с.
25. Кіркене Г. Ян-Кароль Ходкевич – Головнокомандувач польсько-литовського війська / Г. Кіркене // Хотинська війна – битва за Центральну Європу. – К.: Балтія-Друк, 2011. – С. 177–208.
26. Сунь-Дзи. Мистецтво війни / Сунь-Дзи: пер. С. Лесняк. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. – 109 с.

References

1. Frontin, S.-Y. (1996). Voennye khitrosti (Strategemy) [*Military Tricks (Strategemy)*]. Saint-Petersburg: Alteia. URL: <http://militera.lib.ru/science/frontinus/index.html>
2. Klauzevits, K. (1934). O voyne [*About war*]. Moskva: Gosvoenizdat. URL: <http://militera.lib.ru/science/clausewitz/index.html>
3. Delbryuk, G. (2001). Istoria voennogo uskusstva v ramkakh politicheskoi istorii [*History of military art in the framework of political history*]. Saint-Petersburg: Nauka. URL: http://militera.lib.ru/science/0/pdf/delbruck_h01.pdf
4. Golobutskii, V. A. (1957). Zaporozhskoe kazachestvo [*Zaporozhye Cossacks*]. Kiev: Gospolitizdat.
5. Krypiakevych, I. (1992). Istoriia Ukrainского Viiska (vid kniazhykh thasiv do 20-h rokiv XX st.) [*History of Ukrainian troops (from princely times to the 20-th years of 20-th century.)*]. Lviv: Svit.
6. Sergiichuk, V. (1992). Morski pokhody zaporozhtsiv [*Marine campaigns of Zaporozhians*]. Kyiv: Fotovideoservis
7. Cherkas, B. V. (2007). Kozacke viisko do seredyny XVII st. (Vol. 1) [*Cossack army by mid XVII. (Vol. 1)*]. Istoriya Ukrainского Kozatstva. Narysy. Redkol.: V. A. Smolii (vidp. Red.) (Eds.). Kyiv: Vyd. Dim “Kyevo-Mogylanska academia”, 472–485.
8. Chukhlib, T. (2010). Kozaky ta Yanychary. Ukraina u khrystyiansko-musulmanskykh viinakh 1500–1700 rr. [*Cossacks and Janissaries. Ukraine in Christian-Muslim wars 1500–1700*]. Kyiv: Vyd. Dim “Kyevo-Mogylanska academia”.
9. Yavornycky, D. I. (1991). Istoriia zaporozkykh kozakiv (Vol. 1) [*History of the Zaporozhye Cossacks (Vol. 1)*]. Lviv: Svit.
10. Gurzhii, O. I., Kornienko, V. V. (2002). Voenne mystetstvo getmana Petra Sagajdachnogo [*Art of war by Hetman Petro Sahaidachny*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Ukrainskii instytut voennoi istorii.
11. Gurzhii, O. I., Kornienko, V. V. (2004). Getman Petro Konashevych-Sagajdachnyi [*Hetman Petro-Konashevych Sahaidachny*]. Kyiv: Vyd-vo “Ukraina”.
12. Brekhunenko, V. (2013) “Dyvna to I neskazanna muzhnist...”. Kozaky u Khotynskii viini 1621 roku [*Strange and unutterable courage ...*]. *Cossacks in Khotyn war 1621*. – Kyiv: Tempora.
13. Sas, P., Kirkene, G., Bumblauskas, A. (2011). Khotynska viina – bytva za Centralnu Evropu [*The Khotyn war – Battle for Central Europe*]. Kyiv: Baltiia-Druk.
14. Sas, P. M. (2012). Chesnyi rytsar Petro Konashevych-Sagajdachnyi [*Honest knight Petro Konashevych-Sahaidachny*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

15. Sas, P. M. (2010). Chyselnist zaporozkogo viiska u Khotynskii bytvi 1621 r. [*The number of troops Zaporizhzhya in Khotyn battle 1621*]. Ukr. Ist. Zhurn, 2, 17–37.
16. Sas, P. M. (2011). Artyleria u Khotynskii bytvi 1621 r. [*The artillery in Khotyn battle 1621*]. Ukr. Ist. Zhurn, 6, 16–35.
17. Sas, P. M. (2005). Polityko-pravovi zasady voennoi sluzhby zaporozhciv ta groshova vynagoroda im za uczast u Khotynskii viini 1621 r. [*Political and legal basis of military service Zaporozhians and their remuneration for participation in Khotyn war in 1621*]. Ukr. Ist. Zhurn, 6, 4–33.
18. Sas, P. M. (2012). Khotynska viina 1621 roku [*The Khotyn war 1621*]. Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskii O.V.
19. Nagielski, M. (2016). Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, 143, Z. 2, 277–285.
20. Chojnecki, S., Krząstek, T. (2001). Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego. Warszawa: Vipart.
21. Podhorodecki, L. (2008). Chocim 1621. Warszawa: Bellona.
22. Tretiak, J. (1921). Historia wojny chocimskiej. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
23. Franz, M. (2002). Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
24. Alekberli, M. A. (1957). Khotinskaia voina (1621 g.) [*The Khotyn war (1621)*]. Chernovtsy: Chernovitskii gosudarstvennyi universitet.
25. Kirkiene, G. (2011). Yan-Karol Khodkevich – Golovnokomanduvach polsko-lytovskogo viiska [*Jan Karol Chodkiewicz – Chief of the Polish-Lithuanian army*]. Khotynska viina – bytva za Centralnu Evropu, 177–208.
26. Sun-Tzy (2016). Mystetstvo viiny [*The Art of War*] Pereklad S. Lesniak. Lviv: Vydavnytstvo Starogo Leva.

УДК 94(477.7):334.734:631.115.8«18/19»

**ЗЕМЛЕРОБСЬКІ АРТІЛІ М. В. ЛЕВИТСЬКОГО:
АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

Пятницькова Ірина

У статті висвітлено діяльність землеробських артилій, заснованих М. В. Левитським у другій половині 90-х рр. XIX ст. на Півдні України. Методо-